

NIG'MONOV Abdulazizxon

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi,
O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasi
o'qituvchisi
a.nigmonov@iia.uz

“КУТАДГУ БИЛИГ”ДА ПАРАЛЛЕЛИЗМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПАРАЛЛЕЛИЗМОВ В “КУТАДГУ БИЛИГ”

SOME CONSIDERATIONS REGARDING THE USE OF PARALLELISMS IN “KUTADGU BILIG”

Аннотация. XI аср ёзма адабиётининг йирик намуналаридан бўлмиш Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги синтактик параллелизмларни таҳлил қилиш орқали асарнинг бадиий қиймати, адибнинг поэтик маҳоратини баҳолаш мумкин. Асарнинг гоёвий томонлари нақадар муҳим бўлса, адабиёт аҳли учун унинг шаклий томони ҳам шу қадар муҳимдир. Зеро, асардаги синтактик параллелизмлар тахлили ўша давр адабий муҳити, аждодларимизнинг лисоний ва бадиий тафаккури ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Таянч тушунчалар. Параллелизм, синтактик параллелизм, тематик параллелизм, ритм, ритмик бўлак, ритмик-синтактик параллелизм, такрор, аруз, ҳижо, шакл ва мазмун.

Аннотация. Можно оценить художественную ценность произведения, поэтическое мастерство писателя, проанализировав синтаксические параллели в произведении Юсуфа Хоса Ходжиба «Кутадгу билиг», одном из крупнейших образцов письменной литературы XI века. Как важны идеологические аспекты произведения, так и его формальный аспект важен для литературного сообщества. Действительно, анализ синтаксических параллелей в работе дает ценную информацию о литературной среде того периода, лингвистическом и художественном мышлении наших предков.

Основные понятия. Параллелизм, синтаксический параллелизм, тематический параллелизм, ритм, ритмический фрагмент, ритмико-синтаксический параллелизм, повтор, аруз, слог, форма и содержание.

Annotation. You can appreciate the artistic value of the work, the poetry of the writer by analyzing the syntactic parallels in the work of Yusuf Khos Khojib “Kutadg’u Bilig”, one of the largest examples of written literature of the XI century. As the ideological aspects of a work are important, its formal aspect is important for the literary community. Indeed, the analysis of syntactic parallels in the work provides valuable information about the literary environment of that period, the linguistic and artistic thinking of our ancestors.

Basic concepts. Parallelism, syntactic parallelism, thematic parallelism, rhythm, rhythmic fragment, rhythmic-syntactic parallelism, repetition, aruz, syllable, form and content.

КИРИШ

Дунё халқларининг тарихда қолдирган изи ота-боболари қолдирган маънавий, маданий мероси билан ўлчанади. Бу мерос қанчалик қадимий ва қадрли бўлса, халқнинг ўтмиши улугворлик касб этиб бораверади. Ана шундай мўътабар манбалардан бири “Қутадғу билиг” ҳам туркий халқларнинг жаҳон тамаддунида тутган беқиёс ўрнини кўрсатувчи бебаҳо ёдгорликдир.

XI асрнинг буюк мутафаккири Юсуф хос Хожиб қаламига мансуб “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асари ўз даврининг тарихий, адабий, маънавий-дидактик ва сиёсий-ижтимоий ҳаётига доир қимматли маълумотларни жамлаганлиги билан дунё олимлари эътиборидан тушмай келмоқда. Ўз даврдаёқ турли халқлар олиму фозиллари эътирофига сазовор бўлган асар бир қанча номлар билан танилди. Чинликлар “Адабу-л-мулук”, мочинликлар “Айину-л-мамлакат”, машриқликлар “Зийнату-л-умаро”, эронликлар “Шоҳнома-йи туркий”, айримлари “Панднома-йи мулук” дея атаган бўлсалар, туронликлар орасида “Қутадғу билиг” номи билан шухрат топди.

Тавғач Буғраҳонга тортиқ қилинган, ўн уч минг мисрадан ортиқроқ ушбу асар ўзида давлат бошқаруви, тузуми, жамиятдаги ижтимоий табақалар, адолат ғоялари, киши эгаллаши

лозим бўлган фазилатларни баён этган. Айни дамда асар тузилиши, тил хусусиятлари, бадиияти, баён услубининг аҳамияти унда илгари сурилган ғоялардан асло кам эмас. Бугунги кунда “Қутадғу билиг”нинг уч нусхаси фанга маълум: бири уйғур, иккиси араб хатида битилган. Биз асардаги параллелизмларни таҳлил қилар эканмиз, унинг уйғур ёзувидаги Ҳирот нусхасига таянамиз [4,5].

АСОСИЙ ҚИСМ

Тилшуносликда параллелизм тил ёки нутқ бирликларининг такрорланиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқувчи ҳодиса сифатида қаралиб, унинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик параллелизм каби турлари қайд қилинади.

Асарнинг кириш қисмидаёқ синтактик параллелизмни учратамиз. Муаллиф асардаги асосий тўрт қаҳрамон ва уларнинг лавозимлари ҳақида баҳс юритар экан, синтактик параллелизмдан унумли фойдаланган. Бунда икки ёки ундан ортиқ мотив тенг ва ўхшаш синтактик бирликлар орқали ифодаланади:

‘Adilqa Küntüğdi elig at berip, padšah özingä tegmiş turur. Davlatqa Aytoldi at berip, vazir orninğa ornatmış turur. ‘Aqılqa Ögdülmış at berip, vazirniñ oğli yerindä tutmış turur. Qana ‘atqa Odğurmış at berip, vazirniñ qarındaşı tep aymış turur (ҚБ, 30).

«Адлга Кунтуғди элиг от бериб, подшоҳ лавозимида тутибди. Давлатга Ойтўлди от бериб, вазир ўрнига қўйибди, Ақлга Ўгдүлмиш от бериб, вазирнинг ўғли ўрнида тутибди. Қаноатга Ўзғурмиш от бериб, вазирнинг қаридоши деб айтибди».

Юқорида келтирилган мисолда, тўрт параллел қатор мавжуд бўлиб, Улардаги синтактик тузилишнинг ўхшашлиги ва айрим бирикмаларнинг такрори параллел қаторларни бир-бирига боғлаб турувчи унсур вазифасини ўтаган. Биринчи параллел қисм куйидагича тузилган: тўлдирувчи+изоҳловчи+кесим. Тўртала қатордаги биринчи параллел қисмларнинг синтактик жиҳатдан бир хил тузилиши ҳамда *at berip* феълининг ҳар бир қисм сўнгида такрорланиб келиши синтактик параллелликка ўзига хос ритмлик бахш этган ва унинг эмоционалликни ҳамда ёдда қолиш имкониятини кўтарган.

Ҳар бир қатордаги иккинчи параллел бирликларнинг синтактик жиҳатдан тузилиши ҳам ўхшаш: аниқловчи+ҳол+кесим. Синтактик қаторлар сўнгида ритмликни таъминлаган от-кесимнинг ҳар бир қаторда бир хил, яъни *ҳаракат номи + turur* боғламси тарзида қўллангани, параллел қаторларни ўзаро боғлаш ва эмоционал кўтаринкиликни таъминлаш вазифасини бажарган.

Асарнинг назмий қисмида ҳам синтактик параллелликнинг гўзал намуналарини учратишимиз мумкин. Гарчи “Қутадғу билиг”нинг назмий қисми аруз вазнида ёзилган бўлса-да, бу ҳолат асардаги параллелизмларни арузнинг натижаси дейишга асос бўла олмайди. Сабаби шундаки, аруз қаторларнинг вазндаги тенглигига асосланади ва унда синтактик қурилишнинг аҳамияти йўқ, параллелизм эса икки ёки ундан ортиқ мисраларнинг синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш тузилиши ҳисобига юзага чиқади. Масалан:

Bular erdi din ham šari‘at köki,

Alar yüdti kafir, munafiq yüki (ҚБ, 44).

«Булар дин ҳам шариатнинг ўзаги эрди,

Улар кофир, мунофиқларнинг машаққатини тортди».

Келтирилган мисол, тўрт саҳобанинг фазилатига бағишланган учинчи бобдан олинган бўлиб, ритмик-синтактик жиҳатдан параллел қурилгани билан ажралиб туради. Синтактик жиҳатдан биринчи қатор эга+боғлама+аниқловчи + боғловчи восита+аниқловчи + от-кесим тарзида тузилган бўлса, иккинчи қатор эса эга+кесим+ аниқловчи+боғловчи восита+аниқловчи + тўлдирувчи тарзида тузилган. Ушбу параллел қаторларнинг синтактик жиҳатдан тузилиши тенг, яъни айнан бир хил бўлмаса-да ўхшаш, биргина элемент билан фарқ қилади, холос.

Бундан ташқари, муаллиф вазн талабидан келиб чиққан ҳолда биринчи қаторда *ham* боғловчисини қўллаган бўлса, иккинчи қатордаги уюшиқ бўлакларни боғловчи восита сифатида оҳангни танлаган. Синтаксисдан маълумки, ҳар иккиси ҳам сўзларни ўзаро боғловчи восита экан, муаллиф қай бирини танлаши унинг ихтиёридадир. Бу эса шаклланган параллелликка путур етказмайди.

Синтактик жиҳатдан параллел шаклланган қаторлар орасида мазмуний боғлиқлик

мавжуд. *Din* ва *šari'at* ҳамда *kafir* ва *munaḥfiq* сўзлари қарама-қарши қўйилиши натижасида ушбу параллел қаторлар орасида ритмик-синтактик параллеллик вужудга келган. Синтактик жиҳатдан бир хил параллеллик тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, ундаги мотивларнинг ўхшашлиги, қарама-қарши қўйилиши, қиёсланиши параллелликни адабиётшуносликнинг ўрганиш объектига айлантиради. Натижада икки параллел қаторда ҳам лисоний, ҳам бадий тафаккур жамланади. Масалан:

Qayusī qopar, kōr, qayusī qonar,

Qayusī čapar, kōr, qayu suw ičār (ҚБ, 46).

«Қай бири қўтарилар, кўр, қай бири қўнар,
Қай бири чопар, кўр, қаюси сув ичар».

Баҳор фаслининг мадҳига бағишланган бобдан олинган ушбу параллел қаторлар ўзида ҳам синтактик, ҳам ритмик хусусиятни жамлаган. Синтактик жиҳатдан ҳар бир қатор учта гапдан иборат ва қуйидагича тузилишга эга: эга+кесим, кесим, эга+кесим. Бу ерда вазн талаби нуқтаи назаридан амалга оширилган ўзгаришни ҳам кўришимиз мумкин. *Qayusī* сўзи сўнгги параллел қисмга келиб *qayu* кўринишида ифодаланган. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: мазмун *suw* сўзини ишлатишни талаб қилган жойда вазнни таъминлаш учун ижодкор *qayusī*ни *qayu* тарзида беришни маъқул кўрган. Ҳар бир қаторда 11 тадан ҳижо мавжуд бўлиб, агар сўнгги параллел қисмдаги *qayu*ни аввалгилари каби *qayusī* тарзида берганида иккинчи қатордаги ҳижолаҳ сони 12 тага етишига ва бу вазндаги ўзгаришга олиб келган бўлар эди. Параллеллик жиҳатидан ҳар икки ҳолатда келганда ҳам параллелизм бузилмайди. Бу ҳолатни муаллифнинг туркий шеър аънааларини арузга мослаштиришга уриниши дея баҳолаш мумкин.

Ўхшаш синтактик бирликлар билан ифодаланган мазмун санаш оҳанги ва қарама-қаршилиқ асосига қурилган. *Qayusī* сўзининг ҳар бир параллел қисм бошида такрорланиб келиши фақатгина параллел қисмларни эмас, балки қаторларни боғлашга ҳам хизмат қилиш билан бир қаторда, санаш оҳангини вужудга келтирган ва ритмликни таъминлаган.

Шакл билан мазмун ўзаро боғланиб, бири иккинчисига қарама-қарши қўйилади. Бири *qopar* – “қўтиради”, иккинчиси *qonar*

– “қўнади”; бири *čapar* – “чопади”, иккинчиси *suw ičār* – “сув ичади”, яъни “тин олади”. Ушбу мисранинг шаклий тугаллиги, қарама-қаршилиқ асосида мазмун боғланиши натижасида бадий таъсирчанлиқ ошган, маъно кучайтирилган ва тасвир объекти билан боғлиқ маълумотлар яхлит кўринишга келган. Натижада, парча ўқувчига эстетик завқ, эмоционал кўтаринкилик бериш билан бирга, ёдда осон сақланиб қолади.

“Қутадғу билиг”даги синтактик параллелизмларнинг таҳлили шунинг кўрсатадики, синтактик жиҳатдан тенг ёки ўхшаш эканлигига қараб асарда қўлланган параллелликни тугал ёки тугал бўлмаган турларга ажратиш мумкин.

Тугал синтактик параллелизмларда параллел қаторлар синтактик жиҳатдан тенг, яъни бир хил шаклланган бўлади. Масалан:

Bulut kökrädi, urdi navbat tuği,

Yašin yašnadi, taratti xaqan tuği (ҚБ, 47).

«Булут гүмбурлади, (гүё) навбат довулини чалди,

Яшин яшнади, (гүё) хоқон туғини тортгандай бўлди».

Ҳар бири икки ритмик бўлакдан иборат бўлган параллел қаторлар синтактик жиҳатдан параллел жойлашган. Биринчи ритмик бўлақлар эга+кесим тарзида, иккинчи ритмик бўлақлар кесим+аниқловчи+эга тарзида шаклланган. Бундан ташқари, *tuği* сўзининг мисралар сўнгига такрор келиши қофия вазифасини бажарибгина қолмай, синтактик қаторларни бир-бирига боғлаш вазифасини бажарган.

Ушбу ритмик-синтактик параллелизмда табиат ҳодисаси жамият ҳодисаси билан қиёсланиши орқали тематик параллеллик ҳам вужудга келган. Булутнинг кўкраши (наъра тортиши), яъни момақалдиҳок довулдан дарак бўлса, яшиннинг яшнаши, яъни чақмоқ чақиши хоқоннинг туғидан дарак. Англашиладики, довул катта тезликда кенг ҳудудни қамраб олгани каби, хоқоннинг (Тавғач улғу Буграҳон назарда тутилмоқда) туғи (байроғи) ҳам яшин тезлигида, довулдай шиддат билан катта бир ҳудуд (оламни)ни қўлга олгани таъкидланмоқда. Табиат ва жамият ҳаётидаги ана шундай мазмуний қиёс ва унинг синтактик жиҳатдан тенг қурилиши ритмик-синтактик параллелликни вужудга келтириб, парчага эмоционал бўёқ беради. Натижада, ушбу мотив

ўқувчи онгида тез ва осон қолади ҳамда унга эстетик завқ беради.

Тугал бўлмаган синтактик параллелизмда параллел қаторлар тенг эмас, балки ўхшаш синтактик тузилишга эга бўлади, яъни уларда бирида синтактик тузилиш бироз ўзгача кўриниш касб этади. Масалан:

*Ey dunya jamali, ulugʻluqqa körk,
Ey mulkatqa nuri, tapiğ qurtğa örk* (ҚБ, 47).
«Эй, дунё жамоли, улуғликқа кўрк,

Эй подшоҳликқа нур, ножўя ишлар учун тизгин».

Келтирилган мисолдаги қаторлар ёйик ундалмалардан тузилган бўлиб, тўрт ритмик бўлакдан ташкил топган, дастлабки икки параллел ритмик бўлак айни тузилишга эга, бироқ кейинги параллел ритмик бўлакнинг иккинчисиди синтактик тузилиш бироз бошқача: биринчиси тўлдирувчи+от-кесим тарзида бўлса, иккинчиси аниқловчи+тўлдирувчи+от-кесим тарзида шаклланиган. Айнан шу ўзгачалик, яъни бирор бўлакнинг ортиши ёки тушиб қолиши сабабли параллел қаторлар тугал бўлмаган кўриниш олади. Бироқ бу ҳол улардаги бадиий қийматни камайтирмайди, сабаби мазмун талаби ўлароқ вужудга келган бу ўзгариш, шаклга таъсир кўрсатса-да, мазмунга хизмат қилган, зеро, шакл ва мазмун бирлигида доим мазмун устун туради. Бу эса туркий назмнинг энг муҳим хусусиятларидандир.

Таҳлиллар натижасида шуни таъкидлаш керакки, “Қутадғу билиг” туркий халқлар адабий тафаккурининг бой ва сермахсул эканини бадиий йўсинда асослаб берувчи асардир. Зеро, асар ғоявий томонлари билан ҳам, бадиий томонлари билан ҳам ўзгача. Асардаги параллелизмлар кейинги даврларда ўзининг тақомилига эришган ва гўзал бадиий ижод намуналарининг яратилишига туртки бўлган.

Параллелизм асосига қуриладиган синтактик бирликлардаги такрор ифодалиликни шакллантиришга хизмат қилади ва шаклий яхлитликни таъминлайди. Турли такрорлар ўзаро алоқанинг муҳим элементи сифатида синтактик бирликларни яхлит бутунлик сифатида шакллантиради.

ХУЛОСА

“Қутадғу билиг”даги синтактик параллелизмлар шаклий хусусиятларига кўра тугал ва тугал бўлмаган кўринишларга бўлинади. Аксарият тугал бўлмаган параллелизмлар қўлланган ўринлар таҳлили шуни кўрсатадики, бундай ҳолатларда ижодкор ё мазмун ёки вазн талабидан келиб чиққан ҳолда ўзгаришларга йўл қўяди. Бироқ ҳар икки ҳолатда ҳам амалга оширилган ўзгаришлар параллел қаторлардаги ритмилликка ва эмоционал кўтаринкиликка асло путур етказмайди.

Хулоса шуки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари қадимги туркий халқларнинг юксакликка эришган ёзма адабиётини, юксак бадиий ҳамда лисоний тафаккурини ўзида мужассам этган қимматли манбадир.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ

1. Жирмунский, В. М. (1964). Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. Вопросы языкознания, (4), 3-24.
2. Nig'monov Mr, A. (2020). Rhythmic-syntactic parallelisms in old turkic poetry (by example of extract from “Devon lugati-t-turk”). The Light of Islam, 2020(1), 185-191.
3. Nig'monov, A., Rustamiy, S., Nasirova, M., & Djafarov, B. (2020). Lexical Parallels Used In The Quatrains In The Dīwān Lughāt Al-Turk. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7(3), 5301-5305.
4. Содиков Қ. (2010) “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзуви Ҳирот нусхаси. – Т.:ТДШИ, – 132 б.
5. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. (2010) Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, – 397 б.
6. Тўхлиев Б. (2004) Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ва айрим жанрлар тақомили: маснавий, тўртлик, қасида”. – Тошкент, – 63 б.
7. Ҳомидий Ҳ. ва б. (1970) Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент. – Б. 153-154.
8. Ҳотамов, Н., & Саримсоқов, Б. (1983). Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати: ўрта мактаб ўқувчилари, тил ва адабиёт ўқитувчилари ҳамда филолог студентлар учун. – Т., Ўқитувчи.